

Katalogizace, digitalizace a analýza historických fondů

Zpracování „Kounicovy knihovny“ ve Slavkově u Brna

„O tom, že efektivní katalogizace není bez počítače a bez programu v dnešní době již vůbec myslitelná, nepochybuje snad nikdo. Jaký systém k ukládání informací ale zvolit? Jak informace ukládat? Jaký program pro toto ukládání vybrat? A jak informace vyhledávat, předávat, popř. vyměňovat?“¹

Autorce textu musíme dát v každém případě za pravdu, že budování moderního katalogu či moderní počítačové báze je úkol přesahující jednu generaci, ať již lidskou či počítačovou. Ocitáme se tedy v situaci, kdy je nutno zachovat zdlouhavě zpracovávané záznamy, tvořené často za ztížených časových i pracovních podmínek, budoucím generacím, které by na naši práci mohly navázat.

Tak úplně neplatí tato premisa při zpracovávání a posuzování uzavřených fondů starých tisků – rodových (šlechtických i měšťanských) knihoven, kterými se hodláme v následujících řádcích zabývat. Nicméně vytváření a zachovávání standardů jmenného a věcného popisu a jejich dodržování přinejmenším v oblasti minimálního záznamu vyplývajícího z národní katalogizační politiky je důležité zachovávat i zde – to snad již není ani nutné připomínat. Takové předpisy a standardy však mohou svazovat – a tím se dostáváme k vlastní myšlence tohoto textu. Jak umožnit co nejlepší vědecké zpracování starých tisků (nejen z hlediska typografického, ale především pak historického a sociologického) a přitom zachovat standardizovaný katalogizační záznam? Řešení může být překvapivě jednoduché...

Hned na začátku musíme čtenáře upozornit, že toto řešení může být v některých částech velmi diskutabilní, použitelné maximálně pro uzavřené fondy omezeného rozsahu (pouze několik tisíc knižních jednotek) a může působit dojmem polotovaru. V žádném případě nechceme vzbuzovat dojem, že naše názory a řešení jsou komplexní podoby srovnatelné s národními katalogizačními autoritami a dalšími hlavními tahouny v této oblasti - uvítáme spíše, pokud se laskavý čtenář spokojí s myšlenkou, že tento text pochází z pera kouzelníka „Pokustóna“, mnohdy bláznivého a pošetilého, v každém případě však přebírajícího myšlenky a řešení mnoha jiných, převážně těch odpovědnějších a způsobilějších toto činit.

Primárně si musíme uvědomit, že tvorba databáze textových a obrazových dat není pouze prostá kumulace záznamů a jejich třídění podle určitých kritérií. Musí nám jít o víc – o pochopení souvislostí, o pohled v širším historickém kontextu. Jen tak může vzniknout katalog pokrývající všechny myslitelné i nemyslitelné potřeby vědců a laiků, jen tehdy, pokud k tvorbě katalogu přistupujeme již s touto myšlenkou a přitom velmi komplexně, pak může vzniknout dílo ojedinělé svou kvalitou a funkcí. Můžeme si dokonce všimnout, že takovéto řešení koresponduje i se současným trendem, kdy se přestávají studovat samostatné vědní disciplíny a prosazuje se interdisciplinární přístup – souvisí spolu věci, které na první pohled žádný vztah nemají – tím pádem je nezbytné vytěžit myšlenky týkající se určitého problému ze všech vědních oborů a ze všech vztahů, ve kterých se vyskytují. Tuto myšlenku bravurně vystihla J. Kašparová, která nepovažuje databázi s maximem informací různého typu za cíl,

¹ KAŠPAROVÁ, Jaroslava. Český katalogizátor starých tisků v zajištění elektroniky [online]. Praha : Národní knihovna ČR, 2000 [cit. 2003-03-28]
Dostupný na www.nkp.cz

ale pouze za „prostředek a nástroj k hlubšímu poznání dějin knižní kultury i dějin lidské společnosti.“²

Z předešlého textu již vyplývá, že se v žádném případě nechceme uchýlit k extrémům a prosazovat zavržení katalogizačních standardů a minimálního bibliografického záznamu. Rádi bychom však navrhli jiný postup, jinou alternativu pro uzavřené sbírky starých tisků, které jsou jen v omezené míře zpřístupňovány veřejnosti a měly by v první řadě sloužit badatelům a vědeckým pracovníkům. Jedná se tedy především o rodové (šlechtické, měšťanské) knihovny uložené v archivech mnoha zámků a dalších institucí, které jejich uchovávání zabezpečují a pro které je možnost „zlaté střední cesty“ vítanou perspektivou. Místo finančně náročného katalogizačního softwaru, zdoluhavého školení katalogizátorů a následného velmi náročného a zdoluhavého zpracování můžeme prakticky „za hubičku“ získat kvalitní databázi, která umožní efektivní historické posouzení celého fondu z mnoha hledisek. Navíc také zajistí použitelnost záznamů v budoucím souborném katalogu, kterého se snad někdy dočkáme.

I když předchozí odstavec vyznívá poněkud idealisticky, není tak těžké tyto pro někoho možná až příliš utopické myšlenky převést do praxe. Pod výše zmiňovanou zlatou střední cestou si můžeme představit tvorbu vlastní katalogizační databáze, vlastních formulářů s možností všestranného vyhledávání, statistické analýzy, křížových dotazů a dalších nástrojů úspěšné analýzy uzavřených knižních celků. Za tímto účelem lze snadno využít finančně dostupných databázových modulů, poskytovaných v mnoha případech dokonce zdarma (např. ISIS, Access – i když s výhradami, WinBase apod.), které i laickým uživatelům umožní vytvořit vhodné katalogizační prostředí postihující všechny specifické vlastnosti daného fondu, jehož správou se zabývají. Problémem je samozřejmě vytvoření vhodné struktury databáze, která by umožnila bezproblémovou či co možná nejnárodnější konverzi do jiných programů. Pro inspiraci můžeme na tomto místě citovat slova jednoho z nejpovolanějších.

„Syntaktickým formálním vyjádřením standardizovaného strukturovaného popisu je vlastně již předpis (forma, formát), který umožňuje jeho praktické využití. Tatáž struktura velmi často snese různé formáty nebo různé způsoby (jazyky) její praktické implementace. Nemusíme hledat daleko od knihoven, vždyť třeba UNIMARC lze vyjádřit vlastně jednoduchým řádkovým formátem s návěštími (značkami polí a podpolí) nebo i pomocí XML, pokud je sepsáno příslušné DTD jako například francouzská aplikace BiblioML. Rovněž tak i Dublin Core může být převedeno do metatagů v HTML nebo i do vlastního XML DTD. Totéž lze učinit i s ostatními popisnými standardy, přičemž jako nejvíce perspektivní se jeví platforma XML, která je schopna zajistit snadnou interoperabilitu mezi různými přístupy a systémy. Lze tedy říci, že tatáž katalogizační pravidla mohou být v různých systémech různě tagována, tj., že stejné popisné prvky budou různě značeny, a že mohou též být i různě formálně vyjádřena, přičemž se názvy tagů mohou (ale nemusí) rovněž měnit. Tato skutečnost bude jistě dále probíhat, protože se objevují nové a nové možnosti přemostění různých informačních zdrojů. Důležité však je, aby byla vždy zachována vnitřní obsahová konzistence popisovaných vlastností kulturních objektů, která je důležitým předpokladem pro jejich informační slučitelnost v heterogenním prostředí.“³

Abychom čtenáři lépe přiblížili naše řešení, budeme celý postup krátce demonstrovat na příkladu Kounicovy knihovny ve Slavkově u Brna. Tu se již od počátku snažíme zpracovávat

² KAŠPAROVÁ, Jaroslava. Staré tisky a jejich zpracovávání v ČR [online]. In : Daidalos ½, leden 2001 [cit. 2003-03-28] Dostupný na <http://daidalos.ff.cuni.cz>

³ KNOLL, Adolf. Předpoklady možného technického řešení virtuálního zpřístupnění kulturního dědictví. In : Národní knihovna. Knižnická revue, roč. 13, 2002, č. 2, s. 79-80

podle vzoru Baze STT 1501-1800 koncipované NK, případně si vypomáháme přímo Pravidly pro popis rukopisů a starých tisků dr. E. Urbánkové a dr. B. Wižďálkové⁴, která této bázi sloužila za vzor. Záznam je pro zajištění snadné konvertibility velmi rozmělněn a podrobně strukturován, díky „sčítání polí“ je však vizuální či tiskový výstup velmi jednoduchý a přehledný, zobrazitelný navíc prakticky v jakékoliv podobě. Absolutní svoboda při nastavení obrazového výstupu navíc umožňuje historikovi přehlednou manipulaci se záznamy a snadnou orientaci v celém katalogu, který se tak stává silným nástrojem pro historickou analýzu období, ve kterém byl daný fond převážně sestavován. Zároveň nám oddělení samotných bibliografických dat od vlastní struktury databáze s velkou pravděpodobností zaručí použitelnost záznamů i v budoucnosti a nebude nutné celý fond rekatologizovat.

Narazili jsme i na problém nedostatečného personálního zajištění, které ve většině případů znemožní kvalitní katalogizaci, mnohde i velmi žádanou. Opět je nasnadě poměrně jednoduché řešení – necháme zpracování celého fondu na zájemcích z řad studentů knihovnictví, archivnictví a podobných oborů, kteří tuto možnost jistě uvítají pro tvorbu kvalitní diplomové práce. Tak můžeme snadno získat konečný „výrobek“ zcela zdarma. Jak se však zdá, je toto řešení pro většinu institucí uchovávajících staré tisky z nepochopitelných důvodů zavrhováno a není ani snaha o „odzkoušení“ služeb těchto mladých lidí. Díky falešným představám a mylným předsudkům tak přicházíme o dobrovolné pracovníky, kteří mají většinou dobré znalosti z kodikologie, paleografie, latiny, němčiny a všech dalších oblastí, které jsou předpokladem úspěšné katalogizace starých tisků. Nechtěl bych zde nabádat k využívání pouze tohoto řešení – nemusíme však nad touto možností ihned ohrnovat nos. Samozřejmě je nutné v začátku studenty jemně korigovat a naučit je zacházet s „naším“ programem, nicméně jejich další samostatný postup bývá díky iniciativě a nadšení těchto mladých lidí téměř bezchybný.

Chceme-li zhruba určit vědeckou hodnotu takto vzniklých databází, musíme se nejprve ptát historiků a psychologů, kulturních antropologů a sociologů. I když uspokojení jejich požadavků je mnohdy náročné a každý klade na katalog fondů rodových knihoven jiné nároky, můžeme syntézou jejich návrhů a postřehů dospět ke značně odlišnému pohledu na tyto fondy, než jak jsme byli doposud zvyklí.

První zvláštností, prvním rozdílem a možná udivujícím faktem bude pro každého katalogizátora (i knihovníka obecně) zarážející takřka „nepotřebnost síťovosti“ a odkazů v rámci souborného katalogu či jejich malá praktická využitelnost. Samozřejmě platí tato ne vcelku jednoznačná premisa pouze při určitých typech analýzy knižních celků a jako taková je absolutně směšná v kontextu běžné katalogizační praxe. Důležité je tedy mít neustále na vědomí dva rozdílné pohledy, které preferují různé vlastnosti katalogizačního programu. Z pohledu historika je každá rodová knihovna, každý tento uzavřený fond ohraničený zdmi archivu jedinečným zdrojem badatelského zájmu – a to jen sám o sobě. Naopak pro ostatní uživatele je situace zcela opačná...

Díky této žádoucí izolovanosti fondu ztrácí tak na významu umístění podrobného katalogizačního záznamu v souborném katalogu své opodstatnění a na jeho místo přichází pouze minimální záznam, který dává tušit sice existující dokument, umístěný ovšem ve specifickém fondu. Jeho existenční podstatou je tak pouze „doplnění a kompletace“ katalogizace starých tisků na našem území a doplnění představy obsáhlého národního dědictví.

⁴ WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška; URBÁNKOVÁ, Emma. Pravidla jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů. 1. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1971

Potřebou historiků, která je dnes mnohdy ještě neuvědomovaná, je však na prvním místě dokonalá kvantitativní analýza získaných dat. Tak se celá katalogizace stává jen pouhým podkladem (který ovšem musí být co možná nejkvalitněji zpracován) pro další analýzu, která je mnohdy pracnější a náročnější než samotná katalogizace. Nepředstavujme si však situaci příliš složitě – pro podobnou analýzu nemusíme dopodrobna zpracovávat každý exemplář fondu. Vygenerováním dostatečně velké množiny náhodných čísel a jejich přiřazením například k číslům přírůstkovým (či jinému údaji, který je pro každý exemplář unikátní a nezastupitelný) získáme dostatečně obsáhlý reprezentativní vzorek, který musí být ve většině případů dodatečně podrobněji zpracován, aby fungoval jako co možná nejširší základna pro statistickou analýzu. Následně nám tato náhodně vybraná množina jednotlivých exemplářů umožní při korektním dodržování všech procedur získat kvalitní data platná pro celý fond.

Krátce se na tomto místě pozastavíme i nad problematikou samotné statistické analýzy a softwaru, který je pro tuto činnost využíván. Pro odhalení zajímavých souvislostí mezi sledovanými údaji nepostačuje pouhá „ruční“ analýza prováděná sčítáním, dělením a násobením jednotlivých dat. Musíme sáhnout po sofistikovanějším softwaru, který značně rozšíří naše kombinační schopnosti. Bohužel je práce s těmito programy poměrně náročná a vyžaduje alespoň průměrné znalosti v oblasti statistické analýzy dat – pokud tyto znalosti nemáme, hrozí reálné nebezpečí, že námi zvolené korelace a další zadání budou chybná, čímž jasně znehodnotíme celou analýzu. Pokud si tuto chybu navíc neuvědomíme, riskujeme další práci s nepravdivými údaji a na jejich základě tvorbu dalších dezinformací. Je už zřejmě jasné, kam těmito výstražnými větami směřujeme – ano, doporučujeme opět použít budoucích odborníků z řad studentů, kteří se tohoto úkolu ve většině případů rádi ujmou.

Celá výše nastíněná koncepce všestranné datové analýzy má samozřejmě i značné nedostatky, které mohou být lehce použity jako argumenty pro její odmítnutí. Kromě nedostatečného personálního a finančního zázemí (částečné řešení tohoto problému jsme však již nastínili výše) je nutno řešit i další otázky týkající se koncepce a metody zpracování.

Bohužel je současná situace dosti zkomplikovaná chybějícím „jednotitelem“, myšleno ve smyslu integrujícího prvku ve formě metodického a koordinačního centra, které by svou činností napomáhalo vytváření podobných katalogů, přispívalo k rozvoji katalogizační politiky v oblasti starých tisků v ČR a ulehčovalo tak jednotlivým institucím zpracovávajících staré tisky jejich obtížnou situaci. Národní knihovna, která by tuto roli mohla převzít, je nucena díky nedostatku finančních a personálních zdrojů jen z povzdálí sledovat vzrůstající entropii při katalogizaci starých tisků. Řešením, které jsem si vypůjčil od samotných pracovníků NK, by snad bylo vytvoření jednotného katalogizačního programu (samozřejmě pro instituce operující maximálně s několika tisíci svazky) a vydávání potřebných manuálů a metodických pokynů, které by vedly k jednotné úpravě bibliografických záznamů. Potom by takový program musel být ovšem poskytován zcela zdarma (a ani tak by zřejmě nebylo zaručeno jeho plošné využívání ve všech institucích katalogizujících staré tisky) a pokud by nedisponoval rozsáhlými možnostmi statistické analýzy dat (jako např. SPSS), měl by přinejmenším umožnit konverzi záznamů do obecně užívaných databázových formátů. Tato myšlenka je sice v částečném rozporu s předchozí snahou „bořit mýty“ jednotné katalogizace všech specificky odlišných fondů, nicméně podobný SW by snad vznikl v souladu s mezinárodními trendy, čímž bychom docílili budoucí bezproblémové výměny informací nejen v rámci národního souborného katalogu. Do té doby je však vytváření vlastních databází a zpracovávání pomocí rozdílného softwaru akceptovatelné – musíme však nejprve zvážit, zda námi vytvořené prostředí umožní snadnou manipulaci se záznamy při jejich dalším

zpracování v jiném softwaru. Na tomto místě ještě jednou zdůrazníme, že odlišné pojetí katalogizace a vlastními silami vytvořené katalogizační prostředí není důvodem, abychom nedodržovali stejné základní standardy (alespoň v podobě minimálního bibliografického záznamu).

V současné době se však zdá, že tento „sen“ o jednotném katalogizačním SW se přesouvá z oblasti nikdy nesplněných přání a tužeb do sféry sice těžko dosažitelných, nicméně nedočkavě očekávaných cílů. Pokud se i nadále bude projevovat alespoň částečná snaha o spolupráci největších knihoven při popisu starých tisků, můžeme být v nedaleké budoucnosti mile překvapeni mnohem jednodušším řešením, než jaké vyplývá z celého textu. Zatím můžeme všem zúčastněným stranám jen držet palce a doufat v nalezení společné řeči.

Pokud závěrem nechceme stručně rekapitulovat a shrnout všechny výše nastíněné myšlenky, zbývá nám již jen doufat ve zlepšení současné situace při zpracovávání starých tisků. Přejme si nejen vytvoření souborného katalogu, který by postihoval všechny důležité selekční údaje, ale hlavně jeho brzké naplnění v rámci rekatalogizace současných tištěných záznamů. Protože pokud existuje podobný katalog pro zachycení současné knižní (i časopisecké) produkce, nemůže být již daleko doba, kdy se dočkáme podobného řešení i pro oblast starých tisků.

Bude-li to jen trochu možné, snažme se i o další historicko-srovnávací analýzy zejména uzavřených fondů hrajících důležitou historickou roli (jsou to povětšinou fondy shromažďované významnou osobností). Pokud nám totiž nepůjde jen o postižení typografických zvláštností tisků a dalších údajů zaměřených především na knihu samotnou, odhalíme v historickém kontextu jistě mnoho nového. „Stále však platí to, že k historii vývoje knižních celků, knihoven, k historii četby a literární recepce se nemůžeme zasvěceně vyjádřit, nemáme-li zpracovány dochované historické knižní fondy, nemáme-li podchyceny a vyhodnoceny archivní dokumenty vztahující se ke knižním fondům nedochovaným. A to ať již se jedná o knižní kolekce jednotlivců, nebo o rozsáhlé sbírky institucí, ať se jedná o knihovny církevní, šlechtické nebo měšťanské.“⁵

Plně si uvědomujeme, že před námi zůstává mnoho nezodpovězených otázek a problémů, jejichž řešení se v současné době zdá v nedohlednu. Víme však, a to je naše výhoda, že sami nic nez můžeme a že celá naše práce je pouze kompilací poznatků a myšlenek mnoha jiných či pouze hledáním prozatímních řešení, která bláhově pokládáme za konečná. Zároveň jsme si vědomi, že celý text je opravdu jen hrubým nárysem alternativního katalogizačního řešení a jeho význam je v současné době minimální. Naší snahou bylo pouze ukázat čtenáři, že i s málem se dají dělat velké věci. Doufáme však, že do budoucna vyřešíme většinu nejpálčivějších problémů a budeme moci čtenářům hrdě předložit konkrétní výsledky.

Na závěr prosíme všechny čtenáře ještě jednou o shovívavost k tomuto textu. Pro ospravedlnění této prosby musíme znovu připomenout, že celý katalog, jeho tvorba i naplnění, celá statistická analýza a všechny práce související s touto náročnou činností, kterou v žádném případě nechceme tímto znevažovat, probíhají na základě dobrovolné práce studenta, bez jakéhokoliv nároku na odměnu a bez jakýchkoliv prostředků, které by umožnily vážnější přístup k celé záležitosti.

⁵ KAŠPAROVÁ, Jaroslava. Český katalogizátor starých tisků v zasetí elektroniky [online]. Praha : Národní knihovna ČR, 2000 [cit. 2003-03-28]
Dostupný na www.nkp.cz

I když bych se rád vyvaroval všech teatrálních projevů, chtěl bych tímto ještě poděkovat pracovníkům Historického muzea ve Slavkově u Brna, kteří tento pokus umožnili a podporují radou a laskavým slovem. Velký dík patří i všem ostatním pracovníkům, kteří se zabývají katalogizací starých tisků a prvotisků – díky jejich poznatkům, dílčím řešením a obětavé práci v této oblasti jsme se mohli vrhnout na toto malé „katalogizační dobrodružství“ založené na jejich mnohdy brilantních nápadech. Sice jsme časem pochopili, že práce, kterou se tito lidé živí, zasluhuje mnohem více než jen náš respekt a hlubokou úctu – ale to bylo již příliš pozdě...

Použité zdroje

KAŠPAROVÁ, Jaroslava. Český katalogizátor starých tisků v zasetí elektroniky [online]. Praha : Národní knihovna ČR, 2000 [cit. 2003-03-28]
Dostupný na www.nkp.cz

KAŠPAROVÁ, Jaroslava. Staré tisky a jejich zpracovávání v ČR [online]. In : Daidalos ½, leden 2001 [cit. 2003-03-28]
Dostupný na <http://daidalos.ff.cuni.cz>

KNOLL, Adolf. Předpoklady možného technického řešení virtuálního zpřístupnění kulturního dědictví. In : Národní knihovna. Knihovnická revue, roč. 13, 2002, č. 2, s. 79-80

WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška; URBÁNKOVÁ, Emma. Pravidla jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů. 1. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1971